

G.O. KHIRINA,

Ph.D. in History, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Sociology
Email: kilyasha@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1293-8189>
National Pharmaceutical University,
18 Nevskogo Street, Kharkiv, 61140, Ukraine

A.O. SAVCHENKO,

Lecturer of the Department of Philosophy and Sociology
Email: ay01031986@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4362-6997>
M.F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum,
5 Universytetska Street, Kharkiv, 61003, Ukraine

**THE STORY OF THREE LETTERS.
SPIRITUAL RELAY OF THE GENERATIONS
V.N.Karazin – E.I.KOLTUNOVSKY – M.F.SUMTSOV**

Goal: based on private letters of V.N.Karazin to E.I. Koltunovsky, published by M.F. Sumtsov, supplement the biography of M.F. Sumtsov, investigate his origin, influence on the formation of his scientific views E.I. Koltunovsky, supplement the biography of V.N. Karazin with little-known facts of the latter year of his life in Kharkov, to introduce the reader to the figure of the talented artist E. I. Koltunovsky, once famous in Kharkov, the author of the only portrait of V. N. Karazin in his old age.

Research methodology: the principles of historicism and objectivity, embodied by the application of special historical methods - chronological and retrospective.

Scientific novelty. For the first time, information about the family of M. F. Sumtsov's mother is published, the family and scientific connections of M. F. Sumtsov with E. I. Koltunovsky are investigated, the biography of V. N. Karazin is supplemented with the facts of the last year of his stay in Kharkov, brief information about of the talented icon painter E. I. Koltunovskiy and his contribution to the creation of the cultural face of Kharkiv, traced the spiritual relay of generations of cultural figures who were closely associated with Kharkiv University.

Topicality. Creating and supplementing the scientific biography of outstanding figures of culture, science and art is always an important topic of historical research. In 2023, V.N. Karazin Kharkiv National University and the Ukrainian scientific community will celebrate the 250th anniversary of the birth of the university's founder Vasyl Nazarovych Karazin. Therefore, supplementing the scientific biography of a scientist with new facts is an interesting and relevant topic. It is interesting to trace the spiritual relay between representatives of three generations of Kharkiv cultural figures.

Conclusions. The little-known pages of the biographies of the founder of Kharkiv University V. N. Karazin, academician, professor of Kharkiv University, founder and first director of the Kharkiv Historical Museum M. F. Sumtsov and famous Ukrainian icon painter E. I. Koltunovskiy were studied. The authors studied the issue of scientific and personal connections between Karazin and Koltunovsky and between Koltunovsky and Sumtsov, which made it possible to trace the spiritual relay of different generations of these figures of Ukrainian culture and science. On the basis of three letters from Karazin to Koltunovsky, which were introduced into scientific circulation by M. F. Sumtsov, it was possible to reproduce some facts of the last year of the life of the founder of Kharkiv University, and a little-known portrait of Karazin in his old age, painted by Koltunovsky during the events in question, was also researched language in letters. As a result of the research, new facts were established about Sumtsov's origin, his belonging to the ancient noble family of the Koltunovskys. The continuation of the search and processing of new materials related to the biography of M.F. Sumtsov will reveal the scientific potential of this person even more fully, and will complement his contribution to the cultural development of Slobozhanshchyna.

Keywords: Karazin, Koltunovsky, Sumtsov, university, scientist, public figure, letters, portrait.

References

1. Bagaley D.I., Miller, D.P. (1912). History of the City of Kharkov for 250 Years of Its Existence (From 1655 to 1905): Historical Monograph. Kharkov: Printing House and Lithography of M. Zilberberg and S-vo. (973 pages). (in Ukrainian)
2. Paramonov A. (n.d.). Alferaki, Nikolai Dmitrievich. Where He Came From. Kharkiv Province. Retrieved from: [insert updated URL]. (in Ukrainian)
3. Notification of Issuing a Passport to E.I. Koltunovsky. (1842). Kharkov Provincial Gazette, (20). (in Ukrainian)
4. Sumtsov N.F. (1910). Abroad and at Home: Traveler's Studies. Snigireva Printing House. Moscow. (160 p.). (in Ukrainian)
5. Sumtsov N.F. (1891). Three Letters from V.N. Karazin. Collection of the Kharkov Imperial Free Economic Society, Vol. 3, 338-341. Retrieved from: [insert updated URL]. (in Ukrainian)
6. Tikhii N. (1905). Vasily Nazarovich Karazin (His Life and Public Activities). Kievskaya Starina, (9), 333-385. (in Ukrainian)
7. Kharkov and Kharkov Province in Faces. Landowners of the Russian Empire and Their Owners (1870-1918). Additional (3rd) List of Nobles, including Officials, House Owners, Landowners, and Foreigners (Late 18th Century - 1920). Retrieved from: [insert updated URL]. (in Ukrainian)
8. Khirina G.O. (2015). Contribution of M.F. Sumtsov to the Spiritual Development of Sloboda Ukraine: a 21st-century Perspective. In Twenty-First Sumtsov Readings. Collection of Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference "Museum in the Global World: Innovations and Preservation of Traditions," dedicated to the 95th anniversary of the foundation of the Kharkiv Historical Museum. 3-10. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06>

УДК 930.1-029:2]:929Максимович

П. В. ЄРЕМЕЄВ¹, канд. іст. наук, доц.,
доцент кафедри українознавства, доцент кафедри історії Східної Європи
e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна

РЕЛІГІЙНІ ОБРАЗИ У НАУКОВИХ РОБОТАХ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

Мета. Схарактеризувати релігійні образи у творчості Михайла Максимовича – видатного українського ботаніка, фольклориста, мовознавця та історика, першого ректора Київського університету.

Методи. В основі методології роботи – підходи, сформульовані представниками Кембриджської школи інтелектуальної історії, принципи дослідження культурної пам'яті, методи кількісного контент-аналізу, реалізованого за допомогою програми MAXQDA-2022. Дослідження ґрунтується на опублікованих наукових працях вченого, його спогадах та листах, а також неопублікованих особистих документах і нотатках Михайла Максимовича, що зберігаються у Інституті рукопису Центральної державної наукової бібліотеки імені Володимира Вернадського (м. Київ).

Результати. Особиста релігійність Михайла Максимовича, поєднана із його захопленням ідеями Фрідріха Шеллінга, зумовлювали ставлення вченого до проблеми співвідношення релігії та науки. Михайло Максимович сприймав Біблію, в тому числі, як достовірний опис «фактичного» боку історії людства. Вчений був одним з представників «філософії серця», характерної для української філософської думки того часу.

Висновки. Особиста релігійність Михайла Максимовича, поєднана із характерними для романтизму світоглядними рисами, зумовили його ставлення до проблеми української окремішності.

Ключові слова: Михайло Максимович, історіографія, релігія, романтизм, філософія серця, контент-аналіз

Як цитувати: Єремєєв П. В. Релігійні образи у наукових роботах Михайла Максимовича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2022. Вип. 35. С. 51-66. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06>

In cites: Yeremieiev P.V. (2022). Religious images in the scientific works by Mykhailo Maksymovych. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (51-66) DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-06> (in Ukrainian).

Метою даної роботи є виявлення та характеристика тих релігійних образів, що присутні у роботах Михайла Максимовича (1804 – 1873) – видатного українського ботаніка, фольклориста, мовознавця та історика, першого ректора Київського університету імені святого Володимира. Варто зазначити, що біографія вченого, його роботи у галузі ботаніки, історії, літератури та народознавства вже неодноразово ставали об'єктом досліджень з боку

¹ Дослідження здійснене за фінансової підтримки дослідницького гранту Канадського Інституту Українських Студій (КІУС) з Вічного Фонду ім. д-р Івана Іванцева та д-р Мирослави Мисько-Іванців.

вчених у Російській імперії, Радянському Союзі, в середовищі української діаспори та серед сучасних дослідників як в Україні, так і за її межами. У той же час, роль релігії у житті та науковій творчості Михайла Максимовича залишається недостатньо вивченою. Нерідко навіть філософські ідеї науковця вивчалися у певному відриві від питання стосовно його особистої релігійності.

У даній роботі здійснена спроба з'ясувати, у який спосіб на конструювання релігійних образів Михайлом Максимовичем впливали його особисті погляди на релігію та церкву, суспільні, політичні та культурні процеси досліджуваного періоду, а також зміни у методологічних підходах першої половини та середини XIX ст., загальний контекст тих дискусій та суперечок, в яких брав участь науковець. При цьому, ставиться питання щодо взаємозв'язку релігійних образів у роботах Михайла Максимовича із його загальними уявленнями щодо історії, народу, мови тощо.

Наше дослідження базується на опублікованих наукових працях Михайла Максимовича [21-24; 26], його опублікованій автобіографії [19], спогадах про родичів Тимківських [27] та листах [25]. Крім того, нами були досліджені неопубліковані листи, нотатки до лекцій та інші записи Михайла Максимовича, що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського (м. Київ) [52, ф. 2, оп. 1, спр. 2481; ф. 32, оп. 1, спр. 1-66, 389, 392-393, 401, 402, 406, 502-503].

В методологічному сенсі ми спиралися на принципи Кембріджської школи інтелектуальної історії, представники якої (Квентін Скіннер, Джон Поккок) звертали особливу увагу на необхідність реконструкції локальних та історично змінюваних лінгвістичних практик, розуміння контексту інтелектуальних процесів [10]. В контексті дослідження релігійних образів у творчості Михайла Максимовича подібний підхід зумовлює особливу увагу до рухливості значення тих термінів, що використовувалися в XIX ст. для опису суспільних, політичних, релігійних ідей (віра, релігія, народ тощо). Нерідко ці терміни використовувалися не в якості чітко визначених за родом та видовою відмінністю понять, а, скоріше, за логікою «мовної гри», описаної Людвігом Вітгенштейном [4].

Враховуючи засадничу метафоричність людської мови та мислення [3; 15], ми спробуємо виявити ті метафори, що використовувалися Михайлом Максимовичем для характеристики релігії та її зв'язку з іншими сферами людського життя.

При цьому, досліджуючи історичні погляди Михайла Максимовича та їхній зв'язок з його релігійними уявленнями, ми спиралися на обґрунтовану Морісом Альббаксом ідею про те, що образ минулого соціально конструється. Як зазначав Жак Ле Гофф, «оскільки історичний час виражено у формі оповідання, воно містить у собі постійне посилення на сьогодні, фокусування на ньому і відповідно більша частина спільнот розглядає минуле як модель для сьогодні» [16, с. 24-27]. При цьому, використовуючи термінологію Аллейди Ассман, варто розрізняти функціональну пам'ять, характерною рисою якої є прив'язування Вчора до Сьогодні, та пам'ять накопичувальну – простір невикористаних, неамальгованих спогадів, що оточує функціональну пам'ять [1, с. 141-151].

Немає сумніву, що релігія грала надзвичайно важливу роль в житті Михайла Максимовича. Будучи народженим в родині представника дворянського стану – нащадка козацької старшини, в дитинстві він виховувався у монастирі. Сам Михайло Максимович у своїй автобіографії зазначав: «Пятый год жизни моей прошел в Тимковщине. Оттуда я отдан был в Благовещенский женский монастырь, бывший в Золотоноше, в котором училась грамоте и мать моя, и все дяди мои Тимковские. Там у черницы Варсонофии, сестры генерала Голенки, прошел я Граматику, Часловец и Псалтырь (монастырский курс наук, установленный еще св. Кирилом-философом первоучителем славянским)» [19, с. 389].

З наведеного уривку видно, наскільки тісними та традиційними були зв'язки родини Максимовича з клерикальними колами. Характерно, що згадані у наведеному уривку дядьки Тимковські – також представники старшинського роду, який поріднився з Максимовичами через шлюб матері Михайла Максимовича Глікерії і його батька Олександра. Ілля Тимковський (1772 – 1853) був професором Харківського університету й директором

Новгород-Сіверської гімназії, Роман Тимковський (1785 – 1820) – професором Московського університету; Георгій (1790 – 1875) – синологом, дипломатом та мандрівником [39]. У «Спогадах про Тимковських», що були написані у 1854 р. Михайло Максимович, також згадується про тісний зв'язок роду з церковними діячами [27, с. 255-272].

Подібний зв'язок дворянської родини козацького походження із православними кліриками був достатньо типовим для українських земель початку ХІХ ст. Якщо у великоросійських губерніях дворянство сприймало представників духовенства як стан, що знаходиться значно нижче у соціальній ієрархії, ставилося до духовенства зверхньо, то на території України існував більш тісний зв'язок між шляхетством та духовенством [17, с. 152–165]. Достатньо тісним у цей час був і зв'язок університетських викладачів із представниками православного кліру [36, с. 176–212]. Таким чином, Михайло Максимович з дитинства був залучений до традиційних серед людей його кола практик релігійного виховання та взаємодії із представниками духовенства.

При цьому, якщо багато хто із представників інтелектуальної еліти Російської імперії, отримавши релігійне виховання, згодом переживав духовні кризи, нерідко відходив від віри [9, с. 101-124], для Михайла Максимовича православна віра залишалася важливим елементом життя і в подальшому. Про це, зокрема, свідчать його листування з дружиною. Наприклад, у листі дружині від 1858 р. він пише: «Привет тебе, моя милейшая Марусенько, из дому Елагиных, куда я приехал вчера в полдень, слушав обедню в благочестивом городе Болхове... А я отправляюсь завтра в дальний путь, на Оптину пустынь и в Калугу» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. В листі від 1867 р. до дружини Михайло Максимович зазначав: «С наступлением весны надо будет непременно мне полечиться здесь минеральной водой, в мае или июне. Надо будет и тебе здесь полечиться тогда же недельки три, а вместе и помолиться в святых местах, чего не удалось тебе в последний приезд в Киев. Но об этом будем говорить еще весной, когда я приеду к вам на страстной неделе к Великодню» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 43, арк. 1]. Вже незадовго до смерті, у 1870 р. Михайло Максимович пише: «Все, что имеет ближайшее отношение к Алексею [сын М. Максимовича], что имеет влияние на его характер, нрав, ум и здоровье, все то у меня в уме и на сердце занимает главное место, после Господа Бога» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 46, арк. 2].

Михайло Максимович підтримував активні наукові та особисті контакти з херсонським архієпископом Інокентієм (Борисовим) та митрополитом київським Євгенієм (Болохвітиновим) [28, арк. 24-25]. Вчений, серед іншого, відомий своїми перекладами псалмів українською мовою [5, с. 55-62]. При цьому, окрім прагнення до емансипації української мови як мови високої культури та духовності, цей переклад мав на меті і чисто релігійні завдання. Сам Михайло Максимович у листі до князя Вяземського писав: «Я желал бы напечатать особою книжкою псалмов двадцать, которые переведены удачнее прочих, и посвятить эту книжку Острожскому братству, чтобы там, в Остроге, своенародная, местная речь слышалась не в одних простых и часто недобрых песнопениях, но и в посвященных хвалению Господа-Бога» [33, с. 203]. Прагнення сприяти хвалінню Господа селянами, як бачимо, було важливим мотивом вченого.

В цілому, Михайло Максимович предстає перед нами як переконаний православний християнин. Постає питання, у який спосіб він підходив до проблеми поєднання віри та знання, в якій мірі релігійні погляди вченого впливали на його наукову творчість. Варто відзначити, що ставлення Максимовича до проблеми демаркації знання та віри було результатом його намагань гармонізувати філософію Фрідріха Шеллінга з традиційним православним світоглядом. Шеллінгіанство було надзвичайно популярно в Московському університеті у той час, коли Максимович та навчався, а згодом – викладав ботаніку. При цьому, вплив шеллінгіанства на погляди Михайла Максимовича не викликає сумнівів [47, с. 51–63]. Навіть коли вчений дещо відійшов від тієї умоглядної натурфілософії, яку репрезентували Данило Веланський (Кавунник) та Михайло Попов, і почав наголошувати на більшому значенні експерименту у дослідницькій діяльності [31, с. 41], в цілому він залишався в рамках тих парадигм, що були закладені шеллінгіанством [46, с. 154-161].

Для розуміння Максимовичем взаємозв'язку релігії та науки ключовим був концепт «єдності», базовий для філософії Фрідріха Шеллінга. Зокрема, в роботі «Ідеї для філософії природи як вступ до вивчення цієї науки» (1797 р.) Фрідріх Шеллінг приходив до висновку, що «єдиною кінцевою метою всякого розгляду природи та науки про неї може бути тільки пізнання абсолютної єдності, яка обіймає ціле і яка в природі дає себе пізнати тільки з одного свого боку... В природі пізнаємо весь абсолют» [44, с. 483]. В праці «Система трансцендентального ідеалізму» (1800 р.) Шеллінг характеризував історію в цілому як одкровення, що розвивається, як процес прояву Абсолюту [43, с. 465].

В цьому контексті стає зрозумілою переконаність Михайла Максимовича у тому, що віра та знання можуть бути інтегровані в цілісну систему. У праці «Лист про філософію», що була опублікована в журналі «Телескоп» в 1833 р., вчений стверджував, що філософом може називатися той, хто зміг звести до єдиного та загального начала найголовніші сфери знання, після чого розвинути з цього начала знання у стрункій системі. З цього Михайло Максимович робить висновок, що вся наука має бути філософічною [24, с. 397-401].

В опублікованій 1833 р. та перевиданій у 1847 р. праці «Размышления о природе» Михайло Максимович пише: «Природа представляет собою храм, полный неизреченными выражениями мыслей Художника Всевышнего, книгу, где каждое слово есть изреченная мысль Творца, отголосок всемогущего «ДА БУДЕТ» [26, с. 2].

Більш докладно питання про співвідношення віри та науки Михайло Максимович розглядає у своїх неопублікованих записках «Зауваги щодо людини, богопізнання» (1860-і рр.). У цих матеріалах містяться наступні міркування: «По самой сущности вещей должна существовать связь между религиозным уклонением богоискания и религиозным направлением наук» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 502, арк. 8зв.]. При цьому Михайло Максимович зазначає: «Познание, которое человек имеет о Боге, редко, и почти никогда, не бывает в совершенном согласии с его остальными убеждениями, хотя человек сам и не замечает этого. Иногда мысли человека о Боге можно бы назвать христианскими, но в том же человеке понятия о религии и о изящных искусствах, если бы мы взяли их отдельно, оказались бы часто языческие, понятия его о науке были бы совсем безбожные» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 502, арк. 10]. При цьому, подібне розділення вчений явно критикує, зазначаючи: «Люди, которые выше других по природным способностям, ближе других достигают внутренней целостности» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 502, арк. 10зв.].

Постає питання, у який спосіб віра та знання узгоджувалися Михайлом Максимовичем. Тут варто відзначити, що в уявленнях Максимовича без сумніву простежується певний вплив біблійного буквалізму. Так, наприклад, у призначеній для народного читання популярній праці «Книга Наума о великом Божию Мире» вказується: «От сотворения мира до Рождества Христова прошло 5508 лет, от Рождества Христова теперь идет 1833-й год, стало от сотворения мира теперь 7341-й год» [20, с. 10]. Радянський вчений Данило Острианин в роботі «Світогляд М. О. Максимовича» з цього приводу зазначає: «Правда, поряд з науковим, матеріалістичним викладом основних питань всесвіту, в цій книзі має місце і релігійний міф про створення Землі богом, що явно суперечить всьому змісту книги. Можливо, це пояснюється жорсткими цензурними умовами» [31, с. 74]. Втім, немає жодних доказів на користь того, що самі лише цензурні обмеження змушували Михайла Максимовича звертатися до біблійної версії творення світу. Взагалі, радянські вчені, зарахувавши Михайла Максимовича до в цілому прогресивних вчених, хоча й писали, що вчений «не звільнився повністю від ідеалістичних поглядів» [31, с. 58], були схильні підкреслювати саме ті аспекти його поглядів, що могли бути потрактовані як «прогресивні» [Див., напр.: 28, с. 4-7].

Рукописи Михайла Максимовича дають змогу зробити висновок, що вчений сприймав Біблію як достовірне джерело, в тому числі, і стосовно фактичного боку ранньої історії людства. Так, наприклад, у записках для лекцій зі словесності (1834 р.) вчений зазначає: «Был един язык и после падения. Расселение людей по лицу всей земли и смешение языков их – вот два роковых события в человеческом роде, непосредственным действием Божьей воли

произведенные. Это расселение и смешение продолжается и поныне...» [52, ф. 32, оп. 1, спр.389, арк. 28зв.].

Крайній пієтет Михайла Максимовича до змісту біблійних текстів видно із його «Нотаток про єврейську словесність» (1830-ті рр.), в яких вчений коротко характеризує книги Старого заповіту [52, ф. 32, оп. 1, спр. 401]. Дуже важливим джерелом для розуміння ставлення Михайла Максимовича до біблійних текстів є його виписки з Біблії, що стосуються питання про контексти та сенси вживання у Писанні слів «плем'я», «коліно», «народ» тощо. Відповідні слова у виписаних фрагментах підкреслені олівцем та супроводжуються коментарями Михайла Максимовича типу «Колено = Говор, Племя = Речь, Народ = Язык» (52, ф.2, оп. 1, спр. 2481, арк. 1). Складається враження, що вчений не просто намагається зрозуміти, в яких контекстах вживаються у Біблії відповідні слова, але й використовує Біблію для розуміння того, чим є народ «по своїй суті». Це й не дивно, адже народ Михайло Максимович розумів у примордiальному сенсі, романтичний концепт «народного духу» був дуже важливим у його працях. Народ описувався як організм, причому для Михайла Максимовича, як і для інших представників романтизму, це була не просто антропоморфна метафора, але й опис того, чим, власне, народ і є [46, с. 147-185]. І в цьому сенсі християнин Максимович мав всі підстави звертатися до Біблії задля розуміння сенсу народного життя. Народи ж він сприймав у тому ж сенсі, що і Йоган Фрідріх Гердер – як «думки Бога» [51, р. 407-417].

Навіть походження русів та слов'ян Михайло Максимович намагався пов'язати із біблійним контекстом. У статті «Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским», в якій вчений полемізує з Михайлом Погодіним та критикує норманську теорію, Михайло Максимович, серед іншого, зазначає: «*Руссы или Россы (т. е. красные) составляют первый отдел особого, коренного древнеазиатского Иафетова племени Нарцы (т. е. нарицатели, именователи). Об них упоминается в Библии под именем Роса; говорится и в Коране, как об одном из славнейших Азиатских народов, по имени Рос или Рас. Другой отдел сего племени составляет народ Словенский*» [21, с. 75].

В цьому сенсі стосовно світогляду Михайла Максимовича цілком можна застосувати фразу, яку Натан Ейдельман використав, характеризуючи історичні погляди Ніколая Карамзіна: «Не гріх нагадати, що вся історія людства представлялася Карамзіну і його сучасникам завдовжки кілька тисяч років: 4-5 тисяч від перших пірамід, "потопу"; можливо, ще кілька тисячоліть допотопної історії» [45, с. 62]. Звісно, у XVIII – на початку XIX ст. вже розвивалася традиція біблійної критики, проте, судячи з доступних джерел, Михайло Максимович сприймав біблійний текст, серед іншого, як достовірну розповідь щодо «фактичного» боку історії людства, і, це, без сумніву, зумовлювало ту оптику, з якою вчений підходив до розуміння минулого в цілому.

Михайло Максимович був представником «філософії серця», яке він описував як центр емоційної та духовної натури людини. В нотатках 1834 р. до лекцій з історії словесності вчений зазначав: «Средоточие и источник внутренней жизни нашей есть сердце. В сем внутреннем таинственном святилище души починают начатки духа, составляющего лучшую часть или сторону души нашей, кою обращены они к Божеству и жизни вечной. В сердце живет любовь – чувство беспредельное, вечное всеобщее – коим душа объемлет все, которое всему дает жизнь. Любовь есть союз совершенства, союз истины, блага и красоты; характер еѣ, гармония жизни» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 389, арк. 32зв.].

Варто зазначити, що подібні ідеї були достатньо поширені в українському інтелектуальному житті XVIII – XIX ст. [42, с. 43-204]. Григорій Сковорода та Памфіл Юркевич є одними з найбільш відомих представників подібної філософії. При цьому, ідеї Михайла Максимовича видаються значно ближчими до концепцій Памфіла Юркевича, адже Сковорода, хоча й був християнином, проте критикував деякі православні ідеї та традиції [35, с. 91-103; 41, с. 239-255], в той час як Памфіл Юркевич, як і Михайло Максимович, розвивав «філософію серця» в рамках християнської ортодоксії [42, с. 177-204].

Релігійність Михайла Максимовича та теоретично сформульовані ідеї вченого щодо співвідношення знання та віри дають змогу краще зрозуміти витоки та характер його ідей щодо «руського світу», які поєднувалися з акцентом на українській етнічній та історичній специфіці.

В характерних для романтизму категоріях Михайло Максимович описував народ як організм, надзвичайно важливим у його текстах є концепт «народного духу». При цьому, порівнюючи «народний дух» українців та великоросів, Михайло Максимович підкреслює відмінності. Зокрема, у своїх нотатках до лекцій у Київському університеті вчений пише про особливості України (терміни «Україна», «Малоросія», «Південна Росія» він використовує як синоніми): «В сношениях детей с родителями более было открытости, равенства, искренности, равно и в отношениях полов, любви молодой... От того более полное и стройное развитие душевных сил, от того чувство достигало до развития непосредственного, до страсти, и самая вера (религиозное чувство) теплее... Жизнь практическая, внешняя более развита у великороссиян, у украинцев – внутренняя жизнь духа. Жизнь первых – довольство, вторых – недовольство» [52, ф. 32, оп. 1, спр. 393, арк. 10].

В той же час, він захищав ідею єдності «Руського світу». Наприклад, у «Листі про Богдана Хмельницького», який був адресований професору Московського університету Михайлу Погодіну та вперше опублікований у 1857 р., Михайло Максимович зазначає: «Я думаю, что мой Киевский взгляд на Богдана сойдется с твоим Московским в одно Русское воззрение, также, как Московская и Киевская Русь – две стороны одного Русского мира, надолго разрозненные и даже противостоявшие друг другу, сошлись воедино – усилиями Богдана» [21, с. 397].

Девід Сондерс зазначає, що Михайло Максимович був твердим прихильником єдності імперії, він звертався до образів минулого, прагнучи дати відчуття спільного культурного коріння України та Росії [50, р. 154]. Як переконливо показав Олексій Толочко, у знаменитій дискусії Михайла Максимовича та Михайла Погодіна стосовно спадщини Київської Русі саме Максимович був захисником ідей загальноруської єдності, в той час як Погодін, заперечуючи історичний зв'язок України із Київською Руссю, наголошував на особливості, окремості її історичної долі [38, с. 205-235].

Сучасний український історіограф Олексій Ясь зазначає: «М. Максимович впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття, порівняно з російською минулиною... Але М. Максимович так і не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають відомі формули: «дві народності» чи «три національні типи». Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею у його історичному письмі все ж таки сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух, який, здавалося б, усуває чи нівелює історичну самотність українців та великоросів!» [46, с.182-184].

Дійсно, з середини XIX ст. український рух поступово сепарувався від російської ідентичності, «українськість» починала розглядатися як щось самостійне по відношенню як до загальноімперської лояльності, так і до уявлення про «російськість». Проте Михайло Максимович, хоча й дожив до 1873 р., ментально залишався у парадигмі, що була характерна для 1830-х – 1840-х рр., коли українське культурне відродження з ентузіазмом сприймалося як вияв «російськості» представниками російської консервативної думки (зокрема, його вітали Михайло Погодін та Степан Шевирьов), а нерідко й самими українськими діячами [48, р. 188-190]. Як зазначає Зенон Когут, на початку XIX ст. українські історики, досліджуючи історію України, сприймали це як збагачення загальноросійської історіографії [12, с. 188].

На нашу думку, саме глибока православна релігійність Михайла Максимовича, що поєднувалася з теоретично осмисленим та ґрунтованим на шеллінґіанстві уявленням про нерозривний зв'язок віри та розуму, зумовили збереження Максимовичем ідей першої половини XIX ст. Олексій Толочко справедливо зазначає, що уявлення Максимовича так і залишилися домодерними, етнічність, мова та історія все ще існували для нього окремо, зовсім не обов'язково складаючись у ту нерозривну єдність, що була характерною для ідеологій пізнішого націоналізму [38, с. 231]. Видається, що традиційна православна релігійність

Максимовича ставала бар'єром для прийняття тієї модерної національної свідомості, що, як зазначає Володимир Кравченко, є результатом модернізації, секуляризації та вестернізації [14, с. 364]. Подібна свідомість може включати релігійні маркери, проте лише як одну з ознак національного буття. Проте для Михайла Максимовича релігія залишалася надто важливою. Тому, навіть визнаючи та всіляко підкреслюючи українську етнічну та історичну специфіку, він залишався на ґрунті уявлень про загальноросійську єдність, осмислену, перш за все, в релігійних категоріях. Це було актуалізацією ранньомодерної концепції, розробленої у Київському Синописі кінця XVII ст. Звісно, Синопис теж утверджував зв'язок українських земель із Московією не лише через релігію, але й через династію, вищу культуру і навіть етнос [12, с. 194]. Проте, у порівнянні з модерними національними проєктами, більша роль релігії в Синописі є очевидною.

Як зазначає Ольга Андрієвські, при всій рухливості інтелектуальних процесів на Сході Європи, можна виділити дві відмінні культурні парадигми у сприйнятті «російськості». Одна з них, базована на ідеї окремішності українських земель, сформувалася у боротьбі за права та вольності в рамках Речі Посполитої, була легітимізована в ході Хмельниччини, стверджена в творах козацької еліти XVIII ст. та набула характерної для просвітництва форми в «Історії русів». Центральною ідеєю у подібній концепції була теза про те, що Україна-Русь добровільно поєдналася з польською, а пізніше – російською монархією на базі угод, що гарантували особливі корпоративні права. Інша парадигма, започаткована Синописом, передбачала, що українці та росіяни розділяють спільну руську ідентичність, базовану на спільній православній спадщині, зв'язку із Давньою Руссю та спільною спадковою династією [48, р. 196-197]. Як бачимо, саме друга концепція передбачала особливе звернення до ідей релігійного зв'язку, таким чином приваблюючи вкрай релігійного Михайла Максимовича навіть попри ним же стверджуванні особливості України та помітні вже в середині XIX ст. тенденції формування модерної української національної свідомості.

Схоже сприйняття української окремішності, як не дивно, ми знаходимо у консервативного російського мислителя другої половини XIX ст. Костянтина Леонтьєва, який у роботі «Візантизм та слов'янство» (1875 р.) зазначав: «Что, как не православие, скрепило нас с Малороссией? Остальное все у малороссов, в преданиях, в воспитании историческом, было вовсе иное, на Московию мало похожее» [18]. Тут ми знову бачимо, що вкрай релігійний мислитель, визнаючи культурну та історичну окремішність українців, у той же час вважає спільну віру достатньою підставою для єдності.

Важливим елементом світогляду Михайла Максимовича був антикатолицизм. В опублікованій 1857 р. праці «Спогади про Богдана Хмельницького» вчений стверджує: «Для Поляков все казацкие войны с ними, и Хмельницкого, и прежних гетманов, были «бунты казацкие»; а для нас, Малороссиян, то были Крестовые походы за веру и свободу Святорусской Киевской земли» [21, с. 508]. Подібний антипольський та антикатолицький акцент у творчості Михайла Максимовича цілком зрозумілий, враховуючи, що Київський університет, першим ректором якого був вчений, створювався безпосередньо після польського повстання 1830-1831 рр. та задумувався, перш за все, як центр, спрямований на мінімізацію польського впливу на Правобережжі. Одночасно, антипольські та антикатолицькі інтенції у творчості Михайла Максимовича можна розглядати як рецепцію достатньо типових для української козацької старшини ідей. Зокрема, як зазначає Андрій Бовгиря, для козацьких літописів був характерний образ «ляха-католика», який протиставлявся колективному «ми» — православним, представникам справжньої віри [2, с. 342].

Звісно, аналізуючи інтелектуальну біографію такого плодovitого мислителя як Михайло Максимович, постає питання: в якій мірі знайдені в його роботах ідеї є типовими щодо творчості вченого у цілому. Лише опубліковані у 1870-х рр. три томи зібрання історичних, історико-топографічних, археологічних, етнографічних та мовознавчих творів Михайла Максимовича містить більш ніж півмільйона слів [21–23].

Здійснений нами кількісний контент-аналіз, реалізований за допомогою програми MAXQDA-2022, дає змогу вирішити цю проблему. Створена на основі зібрання творів Михайла

Таким чином, можна зробити висновок, що глибока особиста релігійність Михайла Максимовича, поєднана із його захопленням шеллінгіанством, зумовила формулювання вченим ідеї про цілісність знання та відсутність протиріч між наукою та релігією. Біблійні тексти вчений сприймав, в тому числі, як фактично достовірну оповідь про минуле людства. Михайло Максимович був представником «філософії серця», яку він розвивав в рамках традиційної православної антропології. Глибока особиста релігійність вченого та його теоретично сформульовані ідеї щодо співвідношення віри та знання зумовили специфіку його ставлення до проблеми української окремішності. Всіляко підкреслюючи історичні та культурні відмінності у «народному дусі» росіян та українців, Михайло Максимович тим не менше залишався в рамках ідеї загальноруської єдності, яку сприймав, перш за все, у релігійних категоріях. Ставлення Михайла Максимовича до релігії була важливим фактором того, що модерна національна свідомість, яка активно формувалася у середині ХІХ ст., залишилася ментально чужою для вченого. Він залишався в рамках більш архаїчних парадигм, ґрунтованих ще на концепціях ранньомодерної доби та актуалізованих в рамках світосприйняття, характерного для епохи романтизму.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, включаючи неприпустимість плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Простори спогадів. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: «Ніка-Центр», 2012. 440 с.
2. Бовгиря А. М. Уявлення про «інших» в історичних нарративах Гетьманщини (кінець ХVІІ–ХVІІІ ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2018. Вип. 18. С. 335 – 371. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bovhyria_Andrii/Uiavlennia_pro_inshykh_v_istorychnykh_naratyvakh_Hetmanschyny_kinets_XVII_XVIII_st/
3. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
4. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. 311 с.
5. Головащенко С. І. «Українська Псалтир» М.О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту. *Магістеріум. Історико-філософські студії*. 2006. Вип. 23. С. 55–62. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovaschenko_Serhii/Ukrainska_psaltyr_M_O_Maksymovycha_iak_fenomen_vitchyznianoj_bibleistyky_kilka_zapytan_do_tekstu.pdf?
6. Грушевський А. С. М. А. Максимович: Из украинской историографии ХІХ в. *Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. Санкт-Петербург*. 1906. Т. 11. Кн. 1. С. 375 – 416.
7. Грушевський М. С. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці. *Україна*. 1927, № 6. С. 1 – 13.
8. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Київ: Українознавство, 1996. 256 с.
9. Иващенко В. Ю. Между наукой и религией? Рефлексии о религиозной идентичности в автобиографиях историков ХІХ – начала ХХ вв. *Aftobiografija*. 2020. Вип. 9. С. 101-124. URL: <http://www.avtobiografija.com/index.php/avtobiografija/article/download/215/223/295>
10. Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории / Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 632 с.
11. Коваленко Л. А. Исторические взгляды М. А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов ХІХ в.). *История и историки: историографический ежегодник*. Москва, 1972. С. 238 – 258.
12. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.

13. Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. Київ: ВЦ «Київський університет», 1999. 388 с.
14. Кравченко В. В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.
15. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, котрими ми живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
16. Ле Гофф Ж. История и память. Москва: РОССПЭН, 2013. 303 с.
17. Лейберов О. О. Представники дворянського стану в корпорації духовенства Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття. *Література та культура Полісся*. 2019, № 97. Серія "Історичні науки" № 12. С. 152 – 165. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/1342/1/15.pdf>
18. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. Москва: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1876. 132 с.
19. Максимович М. А. Автобиография. *Киевъ явился градом великимъ... Вибрані українознавчі твори*. Київ: «Либідь», 1994. С. 388-404.
20. Максимович М. А. Книга Наума о великом божем мире, изданная Михайлом Максимовичем. Москва: В университетской типографии, 1833. 96 с.
21. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876. VIII, 847 с.
22. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев, 1877. VII, 524, [2] с.
23. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 3: Языкознание. История словесности. Киев, 1880. [4], 745 с.
24. Максимович М. О. Лист про філософію. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*. 2000. Вип. 37–38. С. 397 – 401.
25. Максимович М. О. Листи. Київ: Либідь, 2004. 312 с.
26. Максимович М. А. Размышления о природе. Изд. 2. Киев: Типография И. Вальнера, 1847. [2], 158, [1] с.
27. Максимович М. А. Воспоминание о Тимковских. *Киевская старина*. 1898, № 11. С. 255 – 272.
28. Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. Киев: «Вища школа», 1986. 246 с.
29. Милюков П. Н. Главные течения русской исторической мысли. Изд. 3-е. Санкт-Петербург: Издание М. В. Аверьянова, 1913. XII, 342 с.
30. Михайло Максимович і українська історична наука: Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича. Київ, 2005. 469 с.
31. Острянин Д. Ф. Світогляд М. О. Максимовича. Київ, 1960. 165 с.
32. Печеранський І. Михайло Максимович як філософ. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 81 – 85. URL: https://www.libr.dp.ua/text/mandr_2010_3_13.pdf
33. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к П. А. Вяземскому 1825 – 1874 годов. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1901. 224 с.
34. Пономарев С. И. М. А. Максимович. *Журнал министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1871. № 10. С. 175 – 249.
35. Попович М. В. Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів своєї доби. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 22, Ч. 1. Гуманітарні науки. 2003. С. 91 – 103.
36. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. 364 с.
37. Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. Т. 3: Этнография малорусская. Санкт-Петербург, 1891. VIII, 425 с.
38. Толочко А. П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев: Laurus, 2012. 256 с.

39. Томазов В.В. Тимковські. *Енциклопедія історії України*. Т.10. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=tymkovski>
40. Томенко М. В. «Щирий малоросіянин» – видатний вчений (Михайло Максимович). *Українська ідея. Перші речники*. Київ, 1994. С. 80 – 97.
41. Ушкалов Л. В. Сковорода й духоборці. *Переяславські Сковородинівські студії: філологія, філософія, педагогіка*. 2019. Вип. 6. С. 239 – 255. URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/5530>
42. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Вид-во Орії при УКСП Кобза, 1992. 230 с.
43. Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в 2 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1987. 637 с.
44. Шеллинг Ф.В.Й. Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки. Санкт-Петербург: Наука, 1998. 518 с.
45. Эйдельман Н. Последний летописец. Москва: Книга, 1983. 176 с.
46. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.). Ч. 1. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. 587 с.
47. Ясь О. В. Раціональне та ірраціональне в науковій творчості Михайла Максимовича. *Генеза*. 2006. № 1. С. 51 – 63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yas_Oleksii/Ratsionalne_ta_irratsionalne_v_naukovii_tvorchosti_Mykhaila_Maksymovycha/
48. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182 – 214.
49. Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
50. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 415 p.
51. Schmidt R. J. Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*. 1956. Vol. 17, No. 3. Pp. 407–417.
52. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

YEREMIEIEV P.V., PhD (History),

Associate Professor of the Department of History of Eastern Europe,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: p.v.eremeev@karazin.ua OCRID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-2645>

V. N. Karazin Kharkiv National University,

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

RELIGIOUS IMAGES IN THE SCIENTIFIC WORKS BY MYKHAILO MAKSYMOVYCH

Purpose. The paper deals with the religious images in the works by Mykhailo Maksymovych, a famous Ukrainian botanist, folklorist, linguist, historian, and the first rector of the University in Kyiv.

Methods. The methodological foundation became the approaches of the Cambridge School of intellectual history, theorising in cultural memory and quantitative content analysis with MAXQDA-2022. The study is based on the scholar's published works, memoirs, letters, and unpublished texts, saved in the Institution of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Results. It is shown that the attitude of Mykhailo Maksymovych to the demarcation problem of knowledge and faith was the result of his religiosity combined with Mykhailo Maksymovych's fascination with Friedrich Schelling's ideas. The scholar perceived the Bible as a relevant description

of human history's "factual" dimension. Mykhailo Maksymovych was a representative of the "philosophy of the heart", widespread in Ukrainian intellectual life of that period.

Conclusions. Mykhailo Maksymovych's religiosity, combined with the features of Romanticism, caused his views on Ukrainian distinctiveness.

Keywords: Mykhailo Maksymovych, historiography, religion, Romanticism, philosophy of heart, content-analysis

References

1. Assman A. Spaces of Memories. Forms and Transformations of Cultural Memory. Kyiv: Nika-Centre, 2012. 440 c.
2. Bovhyria A. M. The idea of "others" in the historical narratives of the Hetmanate (the late seventeenth and eighteenth centuries). *Ukraine in Central and Eastern Europe*. 2018. Issue 18. Pp. 335 – 371. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bovhyria_Andrii/Uiavlennia_pro_inshykh_v_istorychnykh_naratyvak_h_Hetmanschyny_kinets_XVIIIXVIII_st/.
3. Vzosek V. History – Culture – Metaphor. The emergence of non-classical historiography; On historical thinking. Kyiv: Nika-Centre, 2012. 296 p.
4. Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus; Philosophical Studies. Kyiv: Osnovy, 1995. 311 c.
5. Golovashchenko S. I. "Ukrainian Psalter" by M. O. Maksymovych as a phenomenon of national biblical studies: some questions to the text. *Magisterium. Historical and philosophical studies*. 2006. Issue 23. Pp. 55–62. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovaschenko_Serhii/Ukrainska_psaltyr_M_O_Maksymovycha_iak_fenomen_vitchyzniano_i_bibleistyky_kilka_zapytan_do_tekstu.pdf
6. Grushevskii A. S. M. A. Maksimovich: From the Ukrainian historiography of the XIX century. *Bulletin of the Russian Language and Literature Department of the Imperial Academy of Sciences. St. Petersburg*. 1906. T. 11. Book 1. 375 - 416.
7. Hrushevsky M.S. "Little Russian Songs" by Maksymovych and the Century of Ukrainian Scientific Work. *Ukraine*. 1927. № 6. Pp. 1 – 13.
8. Doroshenko D. I. Overview of Ukrainian historiography. Kyiv: Ukrainian Studies, 1996. 256 c.
9. Ivashchenko V. Yu. Between Science and Religion? Reflexions on Religious Identity in Autobiographies of Historians of the 19th – Early 20th Centuries. *Aftobiografija*. 2020. Vol. 9. Pp. 101-124. URL: <http://www.avtobiografija.com/index.php/avtobiografija/article/download/215/223/295>
10. The Cambridge School: Theory and Practice of Intellectual History / Compiled by. T. Atnashev, M. Velizhev. Moscow: New Literary Review, 2018. 632 p.
11. Kovalenko L. A. Historical views of M. A. Maksymovych (From the history of the formation of liberal and democratic trends in Ukrainian historiography of the 30-the 50s of the XIX century). *History and Historians: Historiographical Yearbook*. Moscow, 1972. Pp. 238 – 258.
12. Kogut Z. Roots of Identity. Studies on the Early Modern and Modern History of Ukraine. Kyiv: Krytyka, 2004. 351 p.
13. Korotkyi VA, Bilenyki SG. Mykhailo Maksymovych and Educational Practices on Right-Bank Ukraine in the First Half of the Nineteenth Century. Kyiv: Kyiv University Publishing House, 1999. 388 p.
14. Kravchenko V. V. Ukraine, Empire, Russia. Selected articles on modern history and historiography. Kyiv: Krytyka Publishing House, 2011. 544 p.
15. Lakoff J., Johnson M. Metaphors We Live by. Moscow: Editorial URSS, 2004. 256 p.
16. Le Goff J. History and Memory. Moscow: ROSSPEN, 2013. 303 p.
17. Leiberov O. O. Representatives of the nobility in the corporation of the clergy of Nizhyn district of Chernihiv province in the early nineteenth century. *Literature and culture of Polissya*. 2019. № 97. Series "Historical Sciences" № 12. Pp. 152 - 165. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/1342/1/15.pdf>.

18. Leontiev K.N. *Byzantism and Slavism*. Moscow: Imp. Society of History and Antiquities of Russia at Moscow University, 1876. 132 p.
19. Maksymovych M. A. *Autobiography. Kyiv was a great city... Selected Ukrainian Studies*. Kyiv: Lybid, 1994. Pp. 388 – 404.
20. Maksimovich M. A. *Naum's Book of the Great God's World*, published by Mikhail Maksimovich. Moscow: University Printing House, 1833. 96 p.
21. Maximovich M. A. *Collected Works*. T. 1. Historical Part. Kyiv, 1876. VIII, 847 p.
22. Maximovich M. A. *Collected Works*. T. 2: Parts: historical-topographical, archaeological and ethnographic. Kyiv, 1877. VII, 524, [2] p.
23. Maksimovich M.A. *Collected Works*. T. 3: Linguistics. History of Literature. Kyiv, 1880. [4], 745 p.
24. Maksymovych M. A. Letter on philosophy. *Chronicle-2000. Ukrainian cultural almanack*. 2000. Issue 37 – 38. Pp. 397 – 401.
25. Maksymovych M.O. *Letters*. Kyiv: Lybid, 2004. 312 p.
26. Maksymovych M.A. *Reflections on Nature*. Ed. 2. Kyiv: I. Valner's Printing House, 1847. [2], 158, [1] p.
27. Maksymovych M. A. *Memories of the Timkovskys. Kyiv antiquity*. 1898. № 11. Pp. 255 – 272.
28. Markov P. G. *Socio-political and historical views of M. A. Maksymovych*. Kyiv: Higher Education, 1986. 246 p.
29. Milyukov P. N. *Main Currents of Russian Historical Thought*. Saint Petersburg: Averyanov's Printing House, 1913. XII, 342 p.
30. Mykhailo Maksymovych and Ukrainian Historical Science: Materials of the round table held at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine on 10 November 2004 on the occasion of the 200th anniversary of M.O. Maksymovych's birth. Kyiv, 2005. 469 p.
31. Ostryanyn D. F. *Worldview of M.O. Maksymovych*. Kyiv, 1960. 165 p.
32. Pecheransky I. Mykhailo Maksymovych as a philosopher. *The Traveller*. 2010. № 3. Pp. 81 – 85. URL: https://www.lib.dp.ua/text/mandr_2010_3_13.pdf.33
33. Letters of M. P. Pogodin, S. P. Shevyrev and M. A. Maksimovich to P. A. Vyazemsky, 1825-1874. St. Petersburg: M. M. Stasiulevich's printing house, 1901. 224 p.
34. Ponomarev S. I. M. A. Maksimovich. *Journal of the Ministry of National Education*. 1871. № 10. C. 175 – 249.
35. Popovych M. V. Hryhorii Skovoroda in the context of philosophical and religious movements of his time. *Scientific notes of NaUKMA*. Vol. 22, Part 1. Humanities. 2003. C. 91 – 103.
36. Posokhov S. I. *University and the city in the Russian Empire (the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries)*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2014. 364 p.
37. Pypin A. N. *History of Russian ethnography: In 4 vol. Vol. 3: Little Russian ethnography*. St. Petersburg, 1891. VIII, 425 p.
38. Tolochko A. P. *Kyivan Rus' and Little Russia in the 19th century*. Kyiv: Laurus, 2012. 256 p.
39. Tomazov V.V. Timkovski. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 10. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=tymkovski>.
40. Tomenko M.V. "Sincere Little Russian" – an outstanding scientist (Mykhailo Maksymovych). *Ukrainian idea. The first spokespersons*. Kyiv, 1994. Pp. 80 - 97.
41. Ushkalov L. V. Skovoroda and the Dukhobors. *Pereyaslav Skovoroda Studies: Philology, Philosophy, Pedagogy*. 2019. Issue 6. Pp. 239 – 255. URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/5530>.
42. Chyzhevskiy D. I. *Essays on the History of Philosophy in Ukraine*. Kyiv: Oriy Publishing House at the Kobza University, 1992. 230 p.
43. Schelling F. W. J. *Essays in 2 vols. Vol. 1*. Moscow: Thought, 1987. 637 p.
44. Schelling F. W. J. *Ideas for a Philosophy of Nature*. St. Petersburg: Science, 1998. 518 p.
45. Eidelman N. *The Last Chronicler*. Moscow: Book, 1983. 176 p.

-
46. Yas O. V. A historian and style. Prominent figures of Ukrainian history writing in the light of cultural epochs (from the beginning of the XIXth – the 80s of the XXth century). Part 1. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2014. 587p.
47. Yas O. V. Rational and irrational in the scientific work of Mykhailo Maksymovych. *Genesis*. 2006. № 1. Pp. 51 – 63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yas_Oleksii/Ratsionalne_ta_irratsionalne_v_naukovii_tvorchosti_Mykhaila_Maksymovycha/.
48. Andriewsky O. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. University of Alberta Press, 2003. Pp. 182 – 214.
49. Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 283 p.
50. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 415 p.
51. Schmidt R. J. Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*. 1956. Vol. 17, No. 3. Pp. 407–417.
52. Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine